

A humanitás és religiosum kapcsolatai Mitrovics Gyulánál.

I. A probléma lehetősége Mitrovicsnál s a megoldás útjai.

1. Mitrovics vallásos egyénisége.

A kálvinizmus hatása. Aktív egyháziasságának megnyilatkozásai: egyházi közszolgálati, egyháza érdekében kifejtett hírlapírói tevékenysége. Mitrovics vallásos egyéniségének jellemzése. Következmények világgépére s tudományos munkásságára. A probléma lehetősége az élet és világfölfogás összhangja alapján.

E dolgozat keresni és föltárni kívánja azokat a pontokat, hol Mitrovics Gyulánál a tiszta emberiség és vallás összefüggenek. Ezek adják és határozzák meg az ő vallásos világnézetének alapvonalait.

E kérdés jogosultságát különösen érdekessé teszik Mitrovics Gyulánál tudományos munkássága mástermészetű irányai. Mitrovics u. i. esztétikus, pedagógus és pszichológus. Mint pedagógus kapcsolatba jöhet a vallással, mint élet- és jellemformáló tényezővel, azonban ez a lehetőség sem nem jog, sem nem kötelesség. Kérdésünk lehetőségéhez a kulcsot, a megoldás velejéhez az utat így az egyéniséget karakterizáló élet és munkásság együttes vizsgálata s az ezekben megállapítható összhang adhatja meg. Az élet tükrözője u. i. az egyén világgépének. Ez forrja ki magából a lélek mondanivalóit. Így az élet alapiránya, — amiben benne rejlik az egyéniséget formáló élmények ereje, mint potencialitás s az elismert, de vonatkoztatott értékek érvényessége, amelyek együtt az ideál irányában újabb és újabb aktualizálódásra várnak, — dönti el és határozza meg az egyén világnézeti orientálódását s ennek színezetét. Tehát a problémakifejtés és megoldás szükségessé teszi egyrészt Mitrovics életének vallásos szempontból történő megvilágítását, másrészt világnézetének s rendszerének tömör, keretvonalas szerinti körvonalozását.

Mitrovics Gyula élete, egyénisége a kálvinizmus talajáról sarjadt. Úgy áll az ötven esztendő irodalmi munkásság határán, mint egy gyümölcsökkel gazdagon rakott fa, aminek törzsét az evangélium szelleme növesztette sudárba. Életének

s tudományos munkásságának értékeit éppen ezért nem lehet elválasztani attól a szellemtől, melynek egyénisége és élete hordozója. Ez a szellem a Sárospatak—Debrecen lelki tengely körül kialakult református öntudat élet és világnézet formáló erejében érezteti hatásait Mitrovics Gyulánál. Ezeknek a hatásoknak eredője lett nála az a felelősségérzet, mely egyrészt tudományos alkotásait sarjasztatja a keresztyén lelkiség talajából, másrészt életét kötelezi erősen aktív-jellegű egyháziasságra. Ott van a budapesti ref. ifj. egyesület bölcsőjénél s ő volt az a „filozófus”, ki a pesti egyházi köröknek alkalmat adott a ref. egyetemi ifjúság tömörítésére, hogy ezek vallásos érzelmeik ápolásával a fővárosi bűnbarlangok kísértéseitől elvonassanak. Ő volt az a tanárképezdei ösztöndíjas, ki az aláírást megtagadja, míg meg nem nyugtatják, hogy szolgálatot aláírás esetén ref. egyházi iskolánál is vállalhat (Sárospataki Lapok, 1900. 25. sz.). Miskolcon tanárkodik, majd Debrecenben lesz főiskolai tanár. Miskolcon ő az, aki Tóth Pál kezdeményezése után az ottani leányközépiskolát, melynek igazgatója volt, a mai virágzó színvonalra emeli (1. a Miskolci Ellenzék c. lap 1909. 135. sz.-ban megjelent közleményt a Debrecenbe távozott Mitrovics Gyuláról). Tevékeny szerepet játszik az egyházi élet s közvélemény irányításában is hírlapírói munkásságával. Patakon az Őrálló, a Magyar Szó, a Sárospataki Lapok agilis munkatársa s Debrecenben a Református Szemlében irogat. Sok közleménye jelenik meg a Protestáns Szemlében is. Sokáig világi jegyzője a Tiszáninneri egyházkerületnek. Majd, mint debreceni főiskolai tanár — a nemzeti kultúra egységének szem előtt való tartása mellett — ő fejt ki először, hogy a debreceni egyetem létesítése kapcsán nem fenyegeti veszély a ref. közéletet a főiskola beolvadásával. „Az egyetem fölállításával... az akadémiában bírt fegyvereit átnyújtja az államnak s ezzel mintegy a nemzet oltalmára bízva saját legféléttettebb kincsét és érdekeit. Bár a történelem folyamán csalódások sokszor érték... a nemzeti egység érdekében íme meghozza a legnagyobb áldozatot is s ezzel újból adósává teszi nemzeti génuszunkat a protestantizmus” (Budapesti Hírlap, 1911. márc. 26.-Í sz. 47. 1.). Az egyetem létesítését megelőzően az ő előadói javaslata szerint épül a Collegium egyetemi internátusa s alakul meg az első református tanárképző (Debreceni Protestáns Lap, 1912. 21. és 22. sz.). Mikor pedig Debrecen egyeteme végveszéllyel fenyegeti a pataki iskolát, ő tesz az elsők között értékes javaslatokat a veszély elhárítására s hosszú idő múltán ő eleveníti föl ismét a pataki ref. egyetem eszméjét (Lelkészegegyesület, 1912. 19. és 20. sz.). Közleményeiben az egyetemes papság elve alapján állva szól bele az egyház érdekeit érintő kérdésekbe (Sárospataki Lapok, 1900. 26. sz. Református Szemle, 1926. 10. sz.). Éles szemű meglátója egyháza hibáinak. A hibák kiküszöbölése végett hatalmas politikai, kultúrtörténeti és

a keresztyénség lényegének ismeretét eláruló ludassal állít fel és old meg olyan kérdéseket, mint a protestantizmus világtörténelmi hivatása (Református Szemle, 1925. 2., 3., 4. sz.), a kálvinista jellem (Református Szemle, 1926. 14. sz.), a vallás értelme és értéke (Református Szemle, 1926. 10., 11. és 12. sz.), református politika (a református politikai pártot megalakítani akarók ellen, Református Szemle, 1926. 7., 9. sz.) stb. Talán első, aki a jelenkorban igen fölszínen mozgó problémát, az intenzívebb lelkészképzést az egyház jövője érdekében sürgeti (Református Szemle, 1926. 17. sz.) s aki a politikai és társadalmi élet hibáinak egyházunkban való jelentkezését észreveszi és az egyház belső válságának megoldását sürgeti a tekintélyelv hibás értelmezésének s az adminisztratív alá- és fölürendelés lélektelen mechanizmusának kiküszöbölésével (1. még 1904-ben Sárospataki Lapok, 21. sz. és Református Szemle, 1926. 15. és 20. sz.), a fordított kiválogatódás megszüntetésével, az egyéniségnek, továbbá a lélek és jellemfőnségnek protestáns alapelvből következő és elkötelező kialakításával (Református Szemle, 1926. 14. és 20. sz.).

Egész egyéniségében van valami megalkuvást nem tűró vonás, amit eszményeihez való ragaszkodása s egyháza érdekeinek egyéni érdekek fölé való helyezése magyaráz. Elvi harcaiban éppen ezért bátor, őszinte s legmélyebben keresztyéni. Fényes dialektikája veszedelmes ellenfélle teszi, de közleményei tartalmi részében uralkodik nála az igazságot esetleg más úton kereső lelkek iránti megbecsülés és szeretet.

Ezek az adatok és jellemzések — rövidek bár, — de elégségesek ahhoz, hogy föltárják Mitrovics Gyulánál a vallásos ember cselekedetekben megnyilatkozó jellemképét. Egyháziassága, aktív keresztyénsége, egész vallásos élete s ebben meghatározódó egyénisége mutatja, határozza meg és dönti el Mitrovics egész orientálódását kérdésünkkel kapcsolatban. Először: lehetővé teszi magát a problémát, mert Mitrovics Gyula élete szükségessé tette, hogy mint tudós harmóniát teremtsen tudomány és vallás között. Másodsor: meghatározza az egész problémakifejlés irányát, mert az élet szükségessé tette, hogy a tudomány és vallás harmóniáját, továbbá a kultúra koncentrikus körű területeinek átfogását és a bennük megnyilatkozó tiszta emberi mivoltunkat s viszonyulásainkat a vallás szféráján belől éppen az emberi ideál fogalmi körvonalozásában s az ennek megvalósulásához vezető utak és módzatok megjelölésében mutassa föl. Ennek érdeke Mitrovics Gyulát egészen érdekes és nagyvonalú világkép megszerkesztéséhez vezeti, aminek tudományos rendszerbe való lefektetésében csak a kerete van meg, belőle hiányoznak az egyes mozaikszemek. Valahogy úgy áll ezekkel szemben a kutató, mint Pindaros saltus lyricusaival szemben az olvasó. Igen erős analitikus és szintetikus képesség szükséges ahhoz, hogy az egész rendszer részleteiben is kirajzolódjék.

2. Mitrovics Gyula rendszere.

Rendszerének síkja és célfogalma: evolúció és tiszta humanitás. Ezek fölvételének indokai. Az evolúció életritmusa és alaptörvénye: differenciálás és integrálás, átöröklés és alkalmazkodás. Herbert Spencer evolúcionizmusának áttörése a tiszta humanitásnak, mint potenciális ideálnak fölvételével. Ennek kihatásai: szellemi tényezők prioritása és involvenciája a fejlődésben. E kihatások következményei a rendszeralkotásban: Az ismeret. Külső hatás és belső aktivitás. Alany-tárgyi korreláció ennek következtényeképp. Belső jelentéssé válás a belső aktivitás folytán. Ez, mint szellemiségünk életmozzanata. Az életmozzanat kétarcúsága: tényarc (ontológia), érvényességi arc (axiológia). Közös gyökér: a szellemiség. A szellemiség-hármas életsíkja s érvényessége irányai: értelem, érzelem, akarat, centripetálisság, centrálisság és centrifugálisság. Vizsgálatok e síkok és érvényességi irányok területén. Ezek karakterizálása: alkalmazott pszichológia a szellem aktivitásának hármas ísíkja irányában. Ennek következménye: Mitrovics a tapasztalatosság talajáról indul s mondanivalói egy bizonyos ponton axiológiában bontakoznak szét. Ezért a tiszta humanitás bölcselienek nevezhető axiológia. Rokonság a modern értékefilozófiával. Evolúcióelméletének karakterizálása: kultúrevolúcióelmélet, a lélek fölfelé vezető útját nyomozza és programját állapítja meg. Mitrovics helyzete a gondolkodás történelmében.

E rendszer a természettudományi kutatás, kultúrtörténet és kísérleti lélektan eredményeire támaszkodik. Ezek határozzák meg síkját, amiben mozog és irányát, ami felé tart. Az egész rendszer síkja egy nagyvonalú evolúció, iránya pedig a tiszta humanitás (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 103-111. 1. A neveléstudomány alapvonalai. Debrecen, 1933. I. r. 1. és 3. p.). Az evolúciót indokoltá teszi Mitrovics Gyulánál a transformizmus elfogadása, az ember és egyéniség kifejlődése s az ebben tapasztalt fokozatiság, amiket a természettudományi kutatás és kísérleti lélektan igazoltak. A tiszta humanitást viszont indokolja az evolúcióban jelentkező, kibontakozó, értékeket teremtő szellemiség tiszta lényege, amit maga a kultúrtörténet igazol.

Ennek az evolúciónak az életritmusa a differenciálás és integrálás (L. különösen A nemzeti szellem bölcselati alapjai. Debrecen, 1910. 6. 1.), alaptörvénye pedig az átöröklés és alkalmazkodás (v. ö. A nemzeti szellem bölcselati alapjai. 8—9. 1. A neveléstudomány alapvonalai I. r. 1—6. p.-it). Az előbbi megmagyarázza és megoldja az individualizmus és univerzalizmus kérdését, mert reá vezethető vissza az egyéni és közösségi életformák megteremtése (A nemzeti szellem bölcselati alapjai. 6. és kk. 1. A neveléstudomány alapvonalai. 7. és kk. 1.). Az utóbbi meghatározza az ember statikai és dinamikai helyzetpontját az egyéni és közösségi élet szellemi tartalmának kibontakozásában s ennek niveaujában (A nemzeti szellem bölcselati alapjai, 7. és kk. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 4. és kk. I. Az esztétika fogalma és főbb problémái. Székfoglaló értekezés a M. T. Akadémia I. osztályának 1937 január 4.-i ülésén. Még kéziratban. 5. 1.). Ezen a ponton

Mitrovics Gyula félreismerhetetlenül Herbert Spencer evolúcionizmusához csatlakozik. Azonban e rendszer áttörését garantálja Mitrovics Gyula evolúcióelméletének célfogalma, maga a tiszta humanitás, mely mint aktualizálódásra tváró ideál potencialiter benne rejlik az ember tiszta szellemi alkátában (A neveléstudomány alapvonalai. I. r. 3. és 9. p. alatti részek). Ez az emberben potentialiter már benne szunnyadó ideál biztosítja a fejlődésben, kibontakozásban a szellemi tényezők involvenciáját és elsőbbségét s garantálja a fejlődés tényeinek, életmozzanatainak és értékeinek átfogásában a szellemiség aktivitásának elismerését. Érdekes ennek körvonalozása Mitrovicsnál. Szerinte a fejlődéshez szükséges az anyag, számolnunk kell a testtel, mindazzal, ami nem a szellem lényege, mert a fejlődés az átöröklés és alkalmazkodás pólusai körül forogva teremti meg a kultúrát, mint az evolúció útjelzőjét és értékmérőjét az ideál teljessége irányában. Éppen ezért hangoztatja, hogy egész testi-lelki életünk egyrészt a velünk született adottságok, másrészt a nyert benyomások összetevődéseiből s eme két tényezőnek egymásra gyakorolt hatásaiból fejlődik ki (A neveléstudomány alapvonalai, 5. 1.). Már ez maga jelzi, hogy az ismeret és ennek kapcsán a fejlődés az alanyi és tárgyi adottságok korrelációja által lehetséges. Mitrovics szerint az alkalmazkodás ténye a maga lényegében befolyásolást jelent (A neveléstudomány alapvonalai, 49. 1.), tehát úgy látszik, az egyén az ért hatások kapcsán szenvedőleges. Mikor azonban ezt elismeri, ugyanakkor hangoztatja azt is, hogy egész testi-lelki életünk szakadatlan sora a belső aktivitásnak (A neveléstudomány alapvonalai, 3. 1.). Ez pedig az ismeretszerzés síkjára átvetítve azt jelenti, hogy szükséges az ismeret létrejöttéhez a külső világ, mert ez nyújt magáról képanyagot az érzékeken át, de a legfontosabb szerepe mégis az alanynak van, mert ennek belső aktivitása folytán lesz valami számunkra azzá, ami. Vagyis a külvilág a belső jelentések világába épen a belső aktivitáson keresztül torkollik bele. Ez a körülmény emeli túl Mitrovicsot Herbert Spencer evolúcionizmusán s ad rendszerének mély értelmet és jelentőséget.

Mivel az alany-tárgyi korrelációban a szükséges benyomások belső jelentésekké a szellemiség aktivitása folytán lesznek s az egész úgy szerepel, mint a szellemiség életmozzanata, az egyes életmozzantoknak két arca van: van egy tényarca, aminél a jelenség-komplexum alanyi és tárgyi oldalról egyaránt tisztázható, ennek síkja az ontológikus sík és van egy érvényességi arca, aminél — a kiváltódás történéjként akár belülről, akár kívülről — a kísérő jelenségek mindig az alanyra magára mutatnak vissza, abból vezethetők le,

mutathatók ki, ennek síkja a deontológikus, vagy axiológiai sík. Az egyik a tárgyak világa felé tekint, a másik az alany világa felé. Az egyik kifejezésre juttatja a valóságot, a másik az értéket. A kettő párhuzamosan egymás mellett nyilatkozik meg s közös gyökerük a szellemiség természetének talajába mélyed. Mivel pedig a szellemiségnek hármassíkja van: az értelmi, érzelmi és akarati sík, ennek következtében az érvényesség centripetális, centrális és centrifugális irányú. Mitrovics a lelki élet egységének megfelelően egymással érintkező, egymásba összefolyó pszichikai tényeket vizsgálja e síkok és irányulások területén s így módszere nem lehet más, mint a lélektani módszer (v. ö. Az esztétika fogalma és főbb problémái, 10. és kk. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 271. 1. Az esztétikai tetszés alapproblémája, 4., 7., 8., 86., 87. 1.). Mitrovics kutatásai és mondanivalói ezalapon a tapasztalatlanság talajából indulnak ki, de egy bizonyos ponttól kezdve axiológiába áthaladva kibontakoznak szét. A szellem aktivitásának hármassíkja irányában „alkalmazott lélektudomány” — a gondolatok koronáját és nem gyökérzetét tekintve — hármassíkú s az igaz, jó és szép irányában kibontakozó tiszta humanitás bölcséletének nevezhető axiológia (v. ö. Az esztétika fogalma és főbb problémái, 15., 16. 1. Az esztétikai tetszés alapproblémája 38, 41., 42. 1.). Mitrovicsnál e ponton az evolúció magába öleli a modern értékfilozófiai iránnyal rokon gondolatanyagot, H. Rickert, W. Windelband és J. Cohn vizsgálataikban Mitrovicssal majdnem teljes egyezőséget mutatnak. Mitrovics a modern értékfilozófia eredményeinek konzekvenciáit leszűri evolúcióelméletére nézve, és ezzel Mitrovics evolúcióelmélete kultúrevolúcióelmélet. Az evolúció a tiszta humanitás kibontakozása az értékek hármassíkja irányában. Az értékek megteremtése a tiszta humanitás leglényegéből származó életmozzanata. Bizonyos átszíneződés áll be Mitrovics evolúcióelméletében H. Höfding hatása folytán. Nevezetesen Mitrovics szerint a tiszta humanitás a maga kibontakozásában nemcsak a legmagasabb életmozzanatot éri el, ami által az értékek világa teremtődik meg és tárul föl, hanem a legmagasabb életformát is, amiben teljessé lesz a tiszta szellemiség kultusza. Az életforma a fejlődés során éppen úgy tökéletesül, mint ahogy tisztábbá és szellemibbé válnak az' értékek felé való irányulás életmozzanatai. Az életmozzanatok és életformák között összhang van, mert amint az életforma az egyes, mind szélesebb és szélesebb sugarú életkörök átfogásával eléri az Istennel való transcendentális életközösséget, ugyanakkor az életmozzanatok legtisztább szellemi gyümölcsei lesznek az igaz, jó és szép értékei.

Tehát a legmagasabb életszint magában hordja a leg-

magasabbrendű értékek kitermelődésének lehetőségét és garanciáját, egyúttal az értékek és értékélet Istenben való transcendens lehorgonyozódását. Ez a pont biztosítja Mitrovics rendszerében a különböző irányú hatások összhangját és egységes célfogalom alá való rendeződését. Tisztán érvényesül nála a Herbert Spencer-féle differenciálódás és integrálódás ütemeződése az életegységek mind szélesebb és szélesebb sugarú köreinek átfogásában. Teljességre jutnak az axiológiai szempontok is, mert az életkörök mind egyetemesebb átfogása legfelsőbb fokon magában rejti azt az életformát, mely mint a tiszta szellemiség kultusza megteremti a legmagasabbrendű értékeket. Nem állítható bele az újhéglíanizmusba (Höfddingre ez inkább vonatkozhatik) Mitrovics e gondolat-operációja annak kapcsán, mintha a kultúrában fokozatosan tárgyiasulna és értékesebbé lenne a szellem fokozatosan öntudatosabbá váló lényege és életiormája. Mitrovicsnál az evolúció a tiszta humanitás kibontakozása, a „lélek útja fölfelé”, amiben a megnyilatkozó értékek a szellemiség legmagasabbrendű életformájában megnyilatkozó életmozzanatok gyümölcsei.

Mint látható, Mitrovics rendszere különféle hatásokat egyesít magában, de megmarad egyéninek. Igen nehéz, igen bonyolult, mert megjelent, különféle irányú tudományos munkáinak tömegében sokszor hiányosan és szétszórtnak vannak az egyes részletek s ezeknek összefoglalása által válik csak világossá, sokszor a meglévő hézagok kitöltésével, hogy az egyes mondanivalókban milyen nagyszerű világkép jelentkezik s milyen szerves rendszerrel állunk szemben.

II. A vallás helyzete és szerepe Mitrovics evolúció-elméletében.

1. A tiszta humanitás és istenfiúság azonossága, mint potenciális ideál. Az aktualizáció programja.

A vallási probléma beillesztése Mitrovics rendszerébe. Jelentőségének kiemelése a humanitás és istenfiúság azonossága alapján. A szellemiség, mint az azonosság tartó eleme és éltető ereje. Az emberi méltóság, ennek jellemző vonásai és következménye: képesség egy tisztább életállapotra. Út ennek megteremtése felé. A totalitásmélel egyetemes világszemléletre vonatkoztatott jelentősége és lényege: összefüggés és életközösség. Differenciálódás és integrálódás paradoxona, ennek megnyilatkozásai: egyén és közösség, egoizmus és altruizmus ennek feloldása, a Herbert Spencer-féle dualisztikus életerők kiegyenlítődése az evolúció rendjén a tiszta humanitásból folyó egyetemességre törekvés alapján, mely az életegység törvényére mutat rá. Az életegység törvényének következményei: a Höfdding-féle életegységek mind szélesebb sugarú körben való átfogása; fokozatos fejlődésben személyiséggé válás és nagyobb életegységekbe való integrálódás.

E rendszer keretébe illeszkedik bele a vallás s az első pillantás nem árulja el, hogy lényegét és értékét tekintve reá mily erős hangsúly esik. A vallás jelentősége világossá válik az evolúció rendjén az ideál aktualizálódásának ütemeiben, amik a lélek fölfelé vezető útjára s ennek programjára világítanak rá. Ez a fejlődés a maga részleteiben is legmélyebben átítatódik a humanitás és religiosum legbelsőbb kapcsolatai által, melyek az egész fejlődést áthatják, irányát meghatározzák, garantálják s megmutatják a célt, mert a kibontakozó tiszta humanitás az ember kibontakozó, teljesebbé és teljesebbé levő istenfiúi lényege. Ezért az evolúció Mitrovicsnál az istenfiúság útját és programját öleli át (v. ö. A neveléstudomány alapvonalai, 27. 1. Református Szemle, 1926. 11. sz. 81. 1. A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 111. 1.). Tartó eleme és éltető ereje ennek az azonosságnak a szellemiség, melynél fogva az ember a teremtés hierarchiájában a legmagasabban áll. Ezért az embert — Mitrovics szerint — nem technikai vívmányai jellemzik, hanem a szellemiség, nem anyagi életének gazdagsága, hanem bekapcsolódása a transcendens világba. Ez utóbbi jellemzi az emberi élet magaslatait, melyen a világ Teremtőjével erkölcsi kapcsolatot találva, e kapcsolatból magasabbrendű kötelességeket írva elő a maga számára, megteremti az istenfiúság fogalmát. Ezért az istenfiúság megalkotására egyedül az ember képes s emberi méltóságunkat semmi anynyira nem jellemzi, mint az, hogy lelkében az istenfiúság gondolatát ápolja és vallásos hite állandó forrása lelki erőinek s kiegyensúlyozó ereje vívódásaiban (A neveléstudomány alapvonalai, 27. 1.).

Mitrovicsnál a tiszta humanitás és istenfiúság azonossága, mint az emberben potencialiter benne szunnyadó s aktualizálódásra váró ideál nemcsak rendszere eredetiségét biztosítja (Parallelek mégis: Augustinusnál. V. ö. ide Aurelius Augustinus világnézete c. munkánkat, Gyula, 1937. Coraeniusnál: Phisica. 1633. Lipcse. XI. fejj. Scholae Pansophicae Delineatio seu Deliberatio 1. Opera Didactica Omnia-ban, 1657. Amsterdam, mely iratokban az „új humanitás fogalom” is kifejezésre jut, továbbá Unum Necessarium 1668. X. fejj. Isten, világ s ember közötti viszony a Centrum Securitatisban Lissa, 1663. bevezetésében), jegecpontjait mélyíti el, nemcsak okfűzése befefejezése s az értékek abszolút érvényessége felé nyit utat és nyújt lehetőséget és garanciát a modern értékfilozófia szellemében az értékek Istenben való transcendens lehorgonvozhatósága által (v. ö. ide: W. Windelband Einleitung in die Philosophie. Tübingen, 1914. 390. és kk. 1. Präludien II. Tübingen. 1916. 295-302. 1. J. Cohn Wertwissensch. ft. Stuttgart. 1932. 110. és kk. 1.), hanem megnyit

számára egy tisztább szellemi életállapotot, amiben az ember igazi nemes énjét éli ki, valósítja meg.

Mi ez az életállapot, hogyan alakul ki, s mi ebben a vallás szerepe és jelentősége? Kapcsolatba kerülünk itt Mitrovics Gyulánál az evolúcióelmélet azon részével, hol az általa leírt (Höfödingre támaszkodik, 1. Ethik c. művének III. német fordítását, 1922. ennek III. fej. 28. 1.-án található alap gondolatot), különböző szélesebb és szélesebb sugarú életkörök kerülnek vizsgálat alá. Ebbe a kifejlődésbe illeszti bele Mitrovics az egyéniség, jellem, személyiség kialakulásának problémáit s a kialakulást a Herbert Spencer-féle egoisztikus és altruisztikus erők küzdelmének drámájában és kiegyenlítődéseben szemléli s a differenciálódás és integrálódás ütemezésével magyarázza meg.

Mitrovics szerint minden ezen a teremtett világon egyetemes összefüggést mutat, hogy valamennyi együtt egy fontos eszmei harmóniában Teremtőjére utaljon. Ebben a kozmikus életközösségben mindennek meg van a maga helye és szerepe s így alakul ki az egész világegyetem szerkesztés összefüggést mutató életközössége. Mitrovicsnál ezt a totalitáselméletnek egyetemes világszemléletre vonatkoztatott lényege és jelentősége indokolja (A neveléstudomány alapvonalai, 1. 1.). Az integrálódásnak ebben az életközösségben föltáruló nagy tényével szemben áll azonban a világstruktúrának egy másik megnyilatkozása, ami Mitrovicsnál szintén megtalálható. Nevezetesen, minél szervezettebb valami, egyedei annál differenciáltabbak (A neveléstudomány alapvonalai, 6. 1.). A világstruktúrának e differenciáltságban és integráltságban mutatkozó ellentéte az emberi organizmusra vonatkoztatva úgy nyilatkozik meg, mint az egyén és közösség ellentéte. E paradox valóságban ütközik az egyéni és közösségi akarat s az egoizmus és altruizmus ellentéte megoldásra vár. Mitrovics feloldja a paradoxont azzal, hogy minél nagyobb eltérés van az egyes individuumok között, annál inkább kell törekedni a közösség erősítésére s minél differenciáltabb az egyén, annál inkább kell az összeségre támaszkodnia (A neveléstudomány alapvonalai, 7. 1.). Ennek igazolását az emberi természetben találja meg, mely szellemi mivoltunkra mutat rá. Itt találja meg az alapot, mert a tiszta humanitás exploziós erejére támaszkodik az evolúció. Az evolúcióban a szellemiség kényszere az ideál irányában rendezi a fennálló paradoxitát s az emberi kifejlés nélkülözhetetlen következményévé válik a faj és egyén harmonikus összeműködése (A neveléstudomány alapvonalai, 7. 1.). Hogyan? Azt mondja Mitrovics, hogy az ember organikus fejlődésében fokozatosan bontakoznak ki azok az életnyilvánulások, melyek őt az élet magasabb régióiba

vezetik át (A neveléstudomány alapvonalai, 22. 1.). A lélek fölfelé vezető útján tehát fennáll bizonyos fokozatiság az életnyilvánulások egyetemében. Ez a fokozatiság az életnyilvánulások egyetemében első és legfontosabb megnyilatkozásait tekintve az ember szellemisége azon törekvésére vonatkozik, mellyel szabályozni akarja a maga viszonyait. Ebben a szabályozni akarásban az ember egyetemességre való törekvése nyilatkozik meg. Már az élet problémáit sem külön-külön, elszigetelten mérlegeli az egyén, hanem egyéni életélményeinek, céljainak és világszemléletének összességével egybevetve (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 104. 1.). Maga ez az embernél megnyilatkozó életegység törvényére mutat rá. A tiszta humanitásból folyó következmény, hogy az ember nem állhat meg saját individuális életegysége határán, hanem az életegységek mind szélesebb sugarú köreinek átfogására törekszik (A neveléstudomány alapvonalai, 29. 1.), amiknek átfogásával saját szempontjait alája rendeli a másokénak (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 105. L). A differenciálódás és integrálódás életritmusában ezért minél előbbre halad a fejlődés, az egyéni eltérések annál gazdagabb individualizmust igazolnak, viszont a megvalósuló, önmagát kielő tiszta humanitás kapcsán az egyre szélesbülő sugarú életközösségek annál teljesebbé teszik az univerzalizmus diadalát s ezzel az egoizmus és altruizmus kiegyenlítődesét.

Ez határozza meg Mitrovics orientálódásának további irányát. Ebben válik világossá az egyéniség, jellem és személyiség kibontakozásával a vallás szerepe és jelentősége.

2. Szellemerkölcsi kifejlődés. A vallás, mint legmagasabb életállapot.

A humanitás belső lényegéből folyó létparancs: egyetemességre törekvés, szellemerkölcsi kifejlődés nagyobb életegységek átfogásán keresztül. A vallás, mint kulminációs pont. A fejlődés célja: valläserkölcsi személyiség, okfűzések befejezése transcendentális világszemlélet kialakításával. az Istennel való transcendent életközösségbe való integrálódás. Augustinus és Comenius eszményeinek megvalósulása: az istenfiúság megvalósulása a valläserkölcsi személyiség életszférájában, Istenországának tagsága. Hasonlóság és különbség Augustinus, Kant és Mitrovics között az individualizmus és univerzalizmus kérdését illetően.

Az ember tiszta humanitásból folyó egyetemességre való törekvése kapcsoltban áll az ember szellemerkölcsi kifejlődésével. Ennek a kifejlődésnek teljességét a világegyetemre átvitt ok és okozati összefüggések kiépítettsége s a világnézet betetőződése jelenti és határozza meg.

Első megnyilatkozása az egyetemességre való törekvésnek, mikor az ember a maga individuális életegységének tudatára jut, amikor a pillanatok szuverenitását áttörve,

helyére az egyén szuverenitását emeli (v. ö. A neveléstudomány alapvonalai 28. és kkk. 1. t.). Ez azonban még nem az erkölcsi szempontok hatalmi körébe való érkezés (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 105. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 30. 1.). Az öntudatra, erejének, hivatásának megismerésére ébredt ember mohó vággyal kapcsolódik bele a mind nagyobb és nagyobb életegységekbe, végül a kozmikus életközösségbe (A neveléstudomány alapvonalai, 31. 1.). Fölismeri és vállalja a társadalmi és erkölcsi életközösséget (A neveléstudomány alapvonalai, 38. 1.), megőrzi a maga individualitását, de a közösség tagjának tudva magát, vállalja az ebből származó kötelezettségeket. Ez már az erkölcsi közösségérzés szuverenitása az egyéni életegység fölött (A neveléstudomány alapvonalai, 31. 1.). De az emberi lélek emelkedése nem állhat meg az egyetemes emberiség erkölcsi életközösségbe való egybefoglalásánál sem. Létparancsa hajtja okfűzései befejezésére, érzéklési körén túl a világegyetem Urának és Teremtőjének lélekbe fogadására, hogy ezzel kiegyenlítse földi életének hézagait és teljessé tegye az egyetemes erkölcsiség eszméinek diadalát (A neveléstudomány alapvonalai, 33. 1.). Ezen a ponton világossá lesz, hogy:

1. Mitrovicsnál az erkölcsiségben az ember egyetemesre való törekvése nyilatkozik meg, mert ezzel szabályozza viszonyát az embertársakhoz, társadalomhoz, emberiséghez; lefelé az állatvilághoz is, végül egész egyetemes kiterjedésben a transcendens világhoz a hit és valláserkölcs alakjában (v. ö. ide A neveléstudomány alapvonalai, 28. 1.-t).

2. Az evolúció hármasság fokozatai, egyéni, társadalmi és vallási életegységek az öntudatra, erejének és hivatásának tudatára ébredt ember egyre szélesbbülő világnézetének erkölcsi tartalommal való kitöltései, amikor a tiszta humanitás mindenséget átfogó ereje aktualizálódik s lesz személyiség, jellemformáló hatalommá s ezeken keresztül értékeket teremtő létté (v. ö. ide A neveléstudomány alapvonalai, 273., 278., 313., 314. 1. Református Szemle, 1925. 3. sz. 17. 1. 1926. 17. sz. 129., 130. 1. 1926. 11. sz. 81. 1.-it).

3. Azokat az életegységeket illetően, melyeket a tiszta humanitás kibontakozása során egyre szélesbbedő sugarú körökben átfog, a vallás a legmagasabb, legegységesebb, így emberi méltóságunknak legmegfelelőbb életforma, életállapot, mert itt minden lelki erő megszabadul az anyagi terheltetésektől (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1937. 107. 1.), mert itt éri el az életnek azt a teljességét, melyben világmindenség Urának hozzánk való kegyelmét, akaratát fölismerve, megszűnik a dualisztikus életerők küzdelme, hol örökélet van, mert folyamatosság van, harmónia a múlt és jövő között (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 107. sz. Református Szemle, 1926. 4. sz. 25. 1, Református Szemle, 1926. 11.

sz. 81. 1.). Éppen ezért a fejlődés célja a valláserkölcsei személyiség kialakítása, mert ennek életformájában jut tisztán érvényre az értelmi, érzelmi és akarati síkok irányában a tiszta humanitás valósága (v. ö. ide: A neveléstudomány alapvonalai, 39., 59., 64. 1.-t). Itt békül ki és lesz mégis teljessé az individualizmus és univerzalizmus paradoxája, mert a személyiség fogalma kifejezi egyrészt az egyéni erők lehető legteljesebb kiélésének és kifejlesztésének a jogát és kötelességét, de másrészt azt is, hogy ezt az erőt az emberi közösség életfolytonosságának szolgálatába kell beállítani.

Ezen a ponton a személyiség egyaránt jelenti az egyént, mint a társadalom felelős tagját s az életnek valláserkölcsei színvonalát (A neveléstudomány alapvonalai, 64. 1.), amennyiben a valláserkölcsei személyiség méltóságához tartozik, hogy a mindenséget legfelsőbb életközösségbe fűző legfőbb Szellemnek megfelelően (A neveléstudomány alapvonalai, 78. 1.) szolgálja és valósítsa meg a saját életegységébe 'beillő, így az egyéni életben aktualizálódást kívánó erkölcsi eszményeit, melyek egyetemesek s megkövetelik az egyéntől az egyetemes életközösségbe való harmonikus betagolódást (A neveléstudomány alapvonalai, 88. 1.). Az egyéni erők legteljesebb kiélése, a tiszta humanitás kifejlesztése tehát az embernek saját fajával való legbensőbb közösségében, a társadalom keretein belül történhetik meg (A neveléstudomány alapvonalai, 45. 1.). Ezen a ponton éri el Mitrovics Gyula Augustinus és Comenius eszményét: az istenfiúság megvalósulása a tiszta humanitás kiélésében betagolódás Istennek országába. (Comeniusnál v. ö. ide: Centrum Securitatis. Lissa 1633. I. részét, Schola Infantiae sive de praeda Juventutis primo sexennio Educatione — L. Opera Didaetica Omnia 1657. Amsterdamban 198. laptól latinul — X. fejezetet, Phisica. Lissa 1633. XI. fej.-t. Augustinusra nézve L. Aurelius Augustinus világnézete c. munkánkat. Gyula, 1937. 103., 97., 98., 101. lapokon található adatokat s a hozzájuk fűződő megjegyzéseket. Mitrovics ismerte Augustinus és Comenius elgondolásait, v. ö. ide Református Szemle, 1926. 20. sz. 154. 1.-t.) Az ember, mint Istenországának tagja nyeri el az erkölcsi jellem értékeit, ezzel emelkedik az igazi személyiség méltóságára s ezzel valósítja meg istenfiúságának ideálját (v. ö. ide A neveléstudomány alapvonalai 59. L-t).

Az eddigiek folyamán láttuk, hogy az ember az Istennel való transcendentális életkapcsolat megvalósulásával éri el és teljesíti istenfiúsága ideálját. Ez az életegységek legszélesebb sugarú körben való átfogását, a legmagasabbrendű életállapotot fejezi ki, amiben a tiszta humanitás útjának kulminációs pontjához ér s evolúciójának programját koronázza meg a valláserkölcsei személyiség kialakításával. Jelenti ez egyrészt az individuális szempontok teljes diadalát, az egyén saját magáért felelős, saját magának kötelessége a lényéből folyó,

lényében szunnyadó potenciális ideál kibontakoztatása, aktualizációja, de jelenti a szellemiség azonossága, az istenfiúság egyetemes jellege alapján végső fokon a transcendentális életkapcsolat megteremtésével a theokráciába való betagozódást, az istentársadalmi rend univerzalizmusában való felelős, aktív részvételt is. A differenciálódás csúcsa a vallás-erkölcsi személyiség, de ennek elérése integrálódás a transcendens életkapcsolat alapján Istennek országába. Ezen a ponton Mitrovics Gyula rokonságot mutat Augustinussal és Kanttal is. Mindhárom külön úton éri el ugyanazt, de mindhármát egyaránt jellemzi a szellemiség magasabbrendűségének kiemelése s mindháromnál az univerzalizmus értelmezése tulajdonképp az abszolút ethikai egész ideáját fedi.

Kant szerint Isten országa bennünk van, törvényei szívnünk táblájára vannak írva, melyek saját kötelességek, de éppen egyetemes érvényüknél fogva egy morális világalakodó akaratával azonosaknak postuláltak. Megvalósul, ha a tiszta vallásos hit, mint ennek az érvénynek megnyilatkozása kiformálja az erkölcsi közösséglényeket, melyeknek egyeteme, tehát Isten morális világkormányzás alatti szocietása az Istennek országa (v. ö. ide lm. Kant *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*, 1879. kiadás, Halle. 102., 100., 98. l.-it).

Augustinus szerint a szeretet személyi jellege, — ami nemcsak a személyiség abszolút értékének kidomborítását eredményezi, hanem Krisztus bennünk élőségének, az istenfiúság megvalósulásának is hordozója, — kifejezésre juttatja az individualizmus teljességét. De a Krisztusban és Krisztus szerint élők, mint az abszolút Jó élvezésének közös céljában egyesültek közössége, mint az Isten világkormányzása alatti igazak egyesülése, éppen a szeretet által alkotnak egy abszolút ethikai egészet a civitas Dei-ben, amiben viszont kifejezésre jut az erkölcsi közösségi lények univerzalizmusa (v. ö. ide *De vera religione* 90. *Tractatus XXII.* 8. in *evangelio Joannis.* XXIII. 5. *Epistolae* 155. 12., 167. 15., 179. 6. *Enarratio in Psalmo* 89. 17. *De fide et operibus* 42. *De peccatorum meritis et remissione* 1. 60. *Sermo* 4. 11. *De civitate Dei* XIV. 28. s ugyanezen munka számos helyén a civitas coelestis-re, vagy ci vitas aeterna-ra vonatkozó különféle megjegyzéseket).

Nyilvánvalók a rokon vonások Mitrovics elgondolásait illetően. Mitrovics talán közelebb áll Kanthoz az erkölcsi elvek hangsúlyozása tekintetében (v. ö. *A lélek útja fölfelé.* *Protestáns Szemle*, 1931 107. és kk. l.-it), viszont az életállapot és vallás-erkölcsi személyiség istenfiúi karakterizálásában már Augustinus gondolataival mutat közelebbi rokonságot.

III. A valláserkölcsi személyiség világa.

1. Az értelmi tények szerepe és jelentősége a valláserkölcsi személyiségre nézve.

A lelki erők dűnamizmusa s ennek irányulásai. A lelki egység törvénye és hatásai a valláserkölcsi személyiségre nézve. Értelmi és érzelmi orientálódás logikai és érzelmi parancs alapján. Előbbi gyümölcse: világnézeti befejezettség, értelmi kielégülés, utóbbi: Istennel való belső életviszony. A valláserkölcsi jellem, mint a statikus személyiség dinamikussá átcserélődésének eredménye. Nem szociálpszichológiai magyarázat. Az értelmi orientálódás tisztázása. Az istenkeresés egyetemessége. Az értelmi ösztön megnyilatkozásai: tapasztalatok kiegészítése, hiányok betöltése, isten léte és legfőbb attribútumokkal való fölruházása a kauzalitás törvénye alapján. Isten, mint végső ok; az erkölcsi világrend egyetemessége és törvényeinek érvényessége Isten legfőbb attribútumokkal való fölruházása, illetve postulálása alapján. A tapasztalat fölötti igazság érvényessége logikai szükségesség alapján. A teoretikus értelem e munkájának kihatásai: világnézeti befejezettség, az értékek Istennel való transcens lehorgonyozódása alapján, a vallás kultúrfilozófiai indokolása . . . ezek értelmi téren. Érzelmi téren rámutat az Istennel való életviszony szükségességére. A valláserkölcsi személyiségre nézve pedig világnézetét fejezi be és mélyíti el istenben, az értelem számára elismertté teszi a valláserkölcsi életet.

Milyen most már Mitrovics szerint ennek az életállapotnak teljessége, ami magában rejti, magába öleli a valláserkölcsi személyiség világát, magának a vallásnak a lényegét, ami emberi méltóságunkat legmagasztosabban reprezentálja, mert legszélesebb sugarú életköre s legmagasabb életformája a megvalósuló istenfiúság ideáljának?

Problémánk végső megoldását, a humanitás és religio-sum legbelsőbb kapcsolatát ennek tisztázása adja meg, illetve teszi teljessé. Az eddig tárgyaltak mozaikszemeibe kapcsolódik e kérdés. Bennök egy szokatlanul mély és igen széleskörű alapvetés tárult föl, ami már maga meghatározza a valláserkölcsi személyiség egész életformáját.

Mitrovicsnál a tiszta humanitás irányában mozgó fejlődés magában rejti a lelki erők dűnamizmusát. Hármassíkja van ennek a dűnamizmusnak az ember értelmi, érzelmi és akarati lelki nyilvánulásainak megfelelően, amik a totalitás elvéhez mérten egységbe tömörülnek. Amint a fejlődés az életkörök mind szélesebb sugarainak megfelelően kibontakoztatja a tiszta humanitás lényegét s eléri legfelsőbb fokozatát az istenfiúsági ideál megvalósulásában, az egyetemességre való törekvés nemcsak az életközösség fokozatosan táguló, végül tökéletes szférájában éri el betetőződését, hanem a világnézet tökéletes kialakulásában is. Előbbire érzelmi, utóbbira értelmi, logikai parancs hajtja az embert. E kettős sík irányában bontakozik ki az evolúció koronája, a valláserkölcsi személyiség, melynek vitalitását az akarat adja meg és garantálja. E három, a valláserkölcsi személyi-

ség statikus jellegének dűnamikussá való átcserélődése irányában, mint egység forrja ki magából a valláserkölcsi jellemet, mint készséget, potencialitást a cselekvésre, vagy aktualizálódásra (Ezek Mitrovics elgondolásainak logikus következményei). Ezek kapcsán Mitrovics Gyulánál a vallás nagy egyetemes összefüggések keretébe van beleállítva s lényege a lelki élet erő és irányvonalaiiban nyilatkozik meg. A kérdést nem szociálpszichológiailag vizsgálja. A vallás számára nem társadalmi funkción alapul, hanem énfunkción. Mitrovicsnál — bár nem ismeri a W. Windelband által kimutatott dualizmust az egyetemes tudat és lelkiismeret között (v. ö. W. Windelband *Einleitung in die Philosophie* 390. 1.) — a kérdés helyes átfogását garantálja az evolúció életritmusának, a differenciálásnak és integrálásnak érvényesítése s ebben a tiszta humanitásnak s ezzel a szellemiség életáramlásának bekapcsolása. Ez megóvjja attól, hogy magát az egyéni hiten alapuló belső vallást úgy tekintse, mint a társadalmi vallás hü, vagy hűtlen visszhangját az egyéni öntudatokban (Ahogy pld. Durcheimék nézik).

Mitrovicsnál a jelzett értelmi és érzelmi parancs irányában természetszerűleg két lehetőség nyílik. Az egyik tisztán logikai, a másik tisztán érzelmi. A kettő nála az Istenség és személyiségünk egymáshoz való viszonya irányában összefonódik a lelki élet egységének alapján s a centrifugalitással karakterizálható akarat irány-vonalán végső fokon a cselekvésre beállított valláserkölcsi jellem eredőjébe torkollik. (Ezért szerepelnek értelmi, érzelmi és akarat elemek a vallásban). Különválasztva és így nézve a hármát, mint a valláserkölcsi személyiség lényegének beállítottóságát, a logikai lehetőség a világnézet megformálásához, teljessé válásához vezet, az érzelmi lehetőség belső átéléshez és bizonyossághoz, amik együtt biztosítják a jellemben, mint készségben, arra valóban, potencialításban az akaratí sík irány felé a valláserkölcsi személyiség vitalitását.

Azt mondja Mitrovics: Ősi, egyetemes probléma az istenség megismerése. A fejlődés legkezdetlegesebb fokán is bele van oltva az emberbe az istenkeresés vágya s a civilizáció raffináltságában és dekadenciájában sem tudja ezt magában elfojtani (Ady példájára hivatkozik. „Hiszek hitetlenül Istenben”. L, A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 106. 1.). Az ember kitörülhetetlenül beléje oltott ösztönénél fogva kényszerül tapasztalatainak kiegészítésénél, hiányainak betöltésénél, problémáinak megoldásánál arra, hogy Istent keresse. Az anyagvilág összefüggéseinek oksorán el kell jutnia a legfőbb lény fogalmához. Ezt megalkotván magának, a tökéletesség kritériumaival kell felruházni, amellet pedig földi életünk egyenetlenségei-, zökkenése, az erköl-

csiség megvalósításában tapasztalt fennakadások, hézagosságok és ellentmondások éppen a Legfelsőbb tökéletességéből lolyólag a kiegyenlítés és erkölcsi igazságszolgáltatás föltételezésére kényszerítenek olyan létformák között, melyek már kívül esnek külső, anyagi tapasztalásunk és életformánk látókörén. A tudás a kauzalitás törvényeivel dolgozik, föl kell tehát tételeznie a látható okokon túl levőket is, egészen a végső okig. A tudás föltételezi okozatát, tehát a látható okokon túl levőket is, amiből következik önként, hogy ha a földön gyakran bukik az erény, kell boldog országnak lennie, hol az erény diadalával s a bűn bukásával lett teljessé az evolúció. Tőlünk függ, hogy a végtelenségnek ilyettén kiengesztelését egyéni valónkra is kiterjesszük. A legnemesebben átélt élet is teljes katasztrófákkal. Elég annyit mondanunk, hogy élnünk kell. Alig fokozhatjuk ezt azzal, hogy meg is kell halnunk. Nos, ha nemesen élünk az élet és halál kettős tragédiája között hömpölygő árja a kifejlésnek nem lehet befejezve. Hiányzik ehhez az igazságszolgáltatás megdicsőülése. És ha gyakoribb ennek ellenkezője: a bűnnek földi diadala, annál inkább kell következnie a kiegyenlítésnek. Tehát a kurta egyéni élet érzéki tapasztalása is kétségtelenül tanúskodik arról, hogy a mindent kiegyenlítő erkölcsi erő korlátlansága nélkül nincs világrend, hogy ez a világrend egységes erő akarata s végül, hogy ez az egyetemes erő és akarat egyszersmind érvényesítésében határokat nem ismerő erkölcsiség is. Mindezek a kauzalitás törvényének ellentmondást nem tűrő, kivételt nem ismerő kényszerének, a logikai összefüggéseknek kérlelhetetlen következményei (v. ö. ezekhez A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 106. és kk. 1. Református Szemle, 1926. 12. sz. 89-90. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 32., 33. l.-it), mert helytálló tételek, az igazságok egymásnak ellent nem mondhatnak egyfelől, másfelől, ha valami túl esik érzékeink tapasztalása körén s logikai szükségesség vezet annak megállapítására, az érvényes igazság marad. Ha pedig ezek a transcendens tételek, melyekhez eljutottunk, igazságot tartalmaznak, Istennek felismerése, a Vele való kapcsolatnak lelki életünk integrális részévé való beillesztése emberi mivoltunknak fontos alkatrésze (A lélek útján fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 108. l.).

Mitrovics ezzel nemcsak rendszerére nézve tesz jelentős lépést, hanem a vallásra nézve is. Amott kerete világképpé szélesül, betetőződik rendszere s megtalálja a szellemiség érvényessége az értékeket illetően éppen morális oldalról a maga biztosítékát és garanciáját a teoretikus ész Istenre mutatójával, az értékek Istenben való transcendens lehorogonyozódásával. Ha e kérdést megfordítjuk, az egész magán

viseli a vallás kultúrfilozófiai indokolásának alapvetését (L. u. ezt W. Windelbandnál *Einleitung in die Philosophie*. Tübingen. 1914. 250., 254. 1. s v. ö. ide a III. r. bevezetését is), melynél az alap postulatumot tartalmaz ugyan, de mihelyt az individuális és történelmi realitás fölé akarjuk emelni az értékeket, szükséges ezeknek metafizikai lehorgonyozódása Isten létébe, melynek realitása a lelkiismerettel magával adva van (ez Windelband gondolata, v. ö. *Einleitung in die Philosophie* 392., 393. 1.-t). A vallásra nézve jelentős lépést tesz ezzel, mert részint szükségessé válik az élet Istenben való elmélyítése, a Vele, mint ok és okozatilag fölfedett és posztulált valósággal való viszony kiépítése, részint a vallás-erkölcsi személyiség élet- és világnézetének befejezettségét és Istenben való elmélyítését is biztosítja, elismertté teszi az értelem számára a vallás-erkölcsi életet magát.

2. A hit, mint a belső bizonyosság világa s mint Istennel való életközösségünk erőtényezője.

Kozmikus érzés és vallásos érzés. Feszültség értelem és érzelmerközött az Isten felé való irányulásban. Nyugalomra, harmóniára való törekvés a lelki élet egységének törvénye alapján. A hit kiegyenlítő és áthidaló jellege. A hit helyzete lelkünk életében. Hit és értelem területei és egymáshoz való viszonyuk Augustinusnál és Mitrovicsnál. A két felfogás különbségei. A hit, mint belső tapasztalás, belső bizonyossághoz vezet. A hit formai oldala: belső személyi élmény. A hit tartalmi oldala: a lélek belső igazságát foglalja magában. Az igazi vallásosság kritériumai. Ennek tükröződése a protestáns vallás-erkölcsi személyiség életformájában. A hit tartalmi átszíneződése az istenfiúsági ideál és Krisztus azonossága alapján. A vallás-erkölcsi életesemény: Krisztus feltámadása bennünk. A protestáns vallás-erkölcsi életforma értékelése a hit individuális jellegéből leszűrt következtetések alapján. Humanizmus és keresztyénség. A protestantizmus világtörténelmi jelentősége és hivatása. Az evolúció célhoz érkezése, a tiszta humanitás és istenfiúsági ideál megvalósulása a vallás-erkölcsi életben az értelem lendítő, hajtó erői alapján: a hit kísérő érzelmei.

Mitrovics számára éppen a lelki élet egységének égisze alatt sarjasztott élet és világnézet befejezettsége még nem jelenti a vallásosságot magát. A vallás-erkölcsi személyiség magasabb életállapotában csak az értelmi oldal teljességére mutat rá (Magasabb erkölcsiség nem képzelhető el magasabbrendű értelmiség nélkül, sőt bizonyos mértékig — bár a vallás nem belátás, hanem a hit dolga — a magasabbrendű vallásosság is az értelem látókörének egyetemességével van kapcsolatban. A neveléstudomány alapvonalai, 85. 1.), csak szükségli magát a vallásosságot, de nem ez adja és határozza meg lényegét. Az anyagvilág összefüggéseinek okosán eljuthat az ember Istenig, mint postulatumig, föltárulhat a világszereplő kozmikus alkata, azonban az intellektuális munkát kísérő érzések még nem adják meg a vallásosság specifikus jellegét. A kozmikus érzés még nem vallásos érzés (A neve-

léstudomány alapvonalai, 255. 1.). A kozmikus érzést a legalacsonyabb anyagelvű tudományos felfogás is magával hozhatja, mert ez is rámutat az egyén egyetemes kapcsolataira. Csakhogy ez transcendentális érzéseink körében a nyugalmat nem adhatja meg. Lelkünket az összhangtalanságtól csak a vallásos érzés mentheti meg (A neveléstudomány alapvonalai, 255. 1.), mondja Mitrovics. Már ez maga jelzi, hogy a tudás végső foka, ennek Isten felé való irányulása az ezt követő kozmikus érzéssel még nem jelenti a belső bizonyosságot és ebből a belső bizonyosságból fakadó és erre épülő legmagasabb életállapotot magát, amiben az ideálnak, az istenfiúságnak lényege tárul ki. Tulajdonképp egy szakadás áll be az ember lelki alkatában szereplő két érvényességi sík között, az értelem és érzelem között. Az értelem postulátumot állít fel s az érzelem ennek megfelelő viszonyulásra kényszerít, egyensúlyra törekszik nemcsak belsőleg, de egyensúlyra és harmóniára törekszik a tudás és élet, az ég és a föld között is (Református Szemle, 1926. 17. sz. 129. 1.). Szembe kerülnek egymással, mert az értelmi belátás és a hozzá fűződő esetleges kozmikus érzés épen a fönti adat szerint nem jelenti és adja meg a belső nyugalmat, tehát összhangtalanság uralkodik. Azt mondja Mitrovics, hogy ebből az összhangtalanságból csak a vallásos érzés menthet meg (A neveléstudomány alapvonalai, 255. 1.). Hogy a vallásos érzés mire támaszkodik s az értelem és érzelem közötti feszültség miben egyenlítődik ki az Isten léte felé való irányulásunkban, föltárul a lelki élet egysége következményeinek vázolásánál. Azt mondja Mitrovics: 1. Lelki életünk alkotó elemei között ellentét, ellentmondás nem lehetséges. 2. Az értelmi belátás világkép megalkotására önmagában nem elégséges. Nem elégséges, mert a valóságnak csak igen kis részét ismeri, de nem elégséges azért sem, mert a lélek az így nyert kép hézagait betölteni kívánja. Vágyak és lehetőségek kerülnek így egymással szembe. Vágyunk látni oda is, ahova látni nem tudunk. Emberi lelkünkbe belé oltatott az isteniből annyi, amennyi az Egyetemesnek megismerésére, annak tudására, hogy Ő „van”, ösztökéljen. Mi azonban, mint ennek része, beleolvadni kívánunk. Értelmünk véges. Alázatosságból folyó kötelességünk ennek beismerése. Emberi méltóságunknak tartozunk az alázatossággal. És ezzel az alázatossággal közelíthetjük meg legjobban a legmagasabbat is. Tudományos megismerésünk határaihoz érve, ennek büszke lováról leszállunk s magunkra öltjük a hitnek szárnyait. Ezzel végig száguldhatjuk a végtelenséget. Nincsen útjában akadály. Nincs, mert a tudós semmit sem tagad, aminek ellenkezőjét bizonyítani nem tudja. Sőt egyenesen ő ölti magára ama végtelenséget járó szárnyakat, mert föl-

lélelezi föl kell tételeznie a túlnan valókat (Református Szemle! 1926. 12. sz. 89. 1.).

Az alázatosság hangsúlyozása, továbbá az értelem különválasztása a hittől s területeiknek meghatározása erősen emlékeztet Mitrovicsnál Augustinusra. Augustinusnál a hit az alázatosság feltétele alatt születik meg, mondhatni, hogy ez a levegője. Ahol az értelem ereje megszűnik, ott emel tovább a hit. Egyiküknél sincs ellentét hit és értelem között. Elsősorban azért, mert területük más, ahol az értelem végződik, kezdődik a hit, másodsorban azért, mert mindkettőnél az értelem a hit lehetőségeire mutat rá (Mitrovicsnál láttuk ennek kifejezését. Augustinusnál v. ö. ide Enarratio in Psalmo 118. Sermo 19.3., 44.4., 43.7. és 9., 118.1., 18.3. Epistolae 120.3. Tractatus in evangelio Johannis 29.6. De praedestinatione sanctorum 2.5. Különösen fontos a Sermo 19.3. a hit és tudás előbbre jutását s a kettőnek viszonyát illetően.). Augustinus világnézetének a fides és ratio a két pólusa, miket a tekintély gondolata hidal át s ez utóbbi magában rejti az isteni munka szükségességét az „igazság” megismerése és bírása irányában. Mitrovics viszont evolúcióelméletében a lélektani módszer irányvonalában haladva vizsgálja a tiszta humanitás megvalósulásának életmozzanatait s e megvalósulás legszélesebb körű életszférájába, az Istenországába betagolt valláserkölsi személyiségnek életformáját is lelki tények vetületeként kezeli (ontologikus) s érvényességi síkba vetíti át (axiologikus). Augustinus a tiszta érvényességek irányvonalában halad, Mitrovics pedig szigorúan szétválasztja az ontologikus és axiologikus pontokat. Ez pedig igen lényeges különbség.

Mitrovicsnál a humanitás belső lényegében egységbe olvadnak a szellemiség erői s az evolúció csúcán álló valláserkölsi személyiségben, mint Istenországába, az Istennel való transcendens életközösségbe integrálódott individuumban tárul föl tökéletes harmóniájuk és összeműködésük. Láttuk, hogy ennek biztosítója a vallásos érzés, minek éltető ereje a hit. De hogyan és minélfogva? E kérdésre való feleletadás bevezetőjéül Mitrovics meghatározza a hitnek lelki életünkben elfoglalt helyzetét. Azt mondja, hogy az egyén intellektuális és érzelmi fejlődése az egyetemes, illetve transcendentális világnézettel tetőződik be (A neveléstudomány alapvonalai, 254. L). Most ezt, a lelki erők harmóniájának követelménye alá állítva, a következőkép tartja lehetségesnek. Azt mondja: harmonikus élet csak a lelki erők harmóniájából fakadhat. Annyival is inkább, mert kölcsönösen egymásra utalnak. Akaratunk közvetlenül érzelmeinkből táplálkozik s mindkettőnek emberi színvonalát értelmünk tartja fent. Csakhogy az értelem épen a válság óráiban hagy cserben s ha érzelmeink szegények, összetörik az élet rozoga sajkáját. Itt jó segítségére az észnek

az érzés, ha át tudja hidalni köztük az űrt a hit (Református Szemle, 1926. 11. sz. 82. L). E ponton tehát a hit a lelki erők harmóniájának biztosításával, mely épen áthidaló jellegéből következik, biztosítja a harmonikus életet magát, jelent egy belső kiegyensúlyozottságot, belső bizonyosságot az élet és világnézet tekintetében. Most a hit áthidaló jellegében milyen elemek vegyülnek, a két ellentétes életpólus összekapcsolásában milyen jelenségek tárulnak föl? Láttuk, hogy az ember transcendentális magasságok felé törekszik s ez az istenkérésben nyer kifejezést értelmi téren, érzelmi téren pedig a vele való életközösség megalkotásában (A neveléstudomány alapvonalai, 32., 250. 1. A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 160. k. 1.). Az anyagvilág összefüggéseinek oksorán mint végső ok, az erkölcsiség alapján mint érvényesítésében határokat nem ismerő erkölcsiség, életünk visszasságai alapján mint kiegyenlítő posztulátatik az Istenség, de az értelem heroizmusának e teoretikai gyümölcse nem elégíti ki az embert. Az értelem következtet, de csak posztulálja az Istent mint ens perfectissimus-t, látni nem láttatja, a tisztán értelmi belátás még nem belső, rendíthetetlen bizonyosság, amire pedig érzelmi életünk kötelez. Mitrovics most az értelem eredménye és az érzelem követelménye közötti feszültséget feloldja a hittel, mely nem egyszerűen passzív elfogadása a vallási elveknek, hanem ezeknek belső átélése. Az intelligencia és elmebeli fegyelmezetség különböző mértéke szerint részben magunkból termeljük ki, részben pedig, vagy egészben másoktól kapjuk ugyan az indításokat, de minden esetben személyes élmény tárgya, a hit belső élmény (Református Szemle, 1926. 11. sz. 81. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 314. 1.). Ebben a belső élményben benne rejlik a belső tapasztalás, mellyel a transcens világ fogalmkörébe (kapcsolódunk (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 106. 1. A neveléstudomány alapvonalai, 32. 1.) úgy, hogy fölismerjük a legfelsőbb lény hozzánk való kegyelmét és magához emelő akaratát (A lélek útja fölfelé. Protestáns Szemle, 1931. 108. 1.). A hitélmény tartalmi részében tehát a lélek belső igazságáról van szó (Református Szemle, 1926. 10. sz. 73. 1.), melyben teljessé lesz a hit és élet, tudomány és vallás, ég és föld közötti viszony a lélek belső bizonyossága kapcsán (Református Szemle, 1926. 17. sz. 129—130. 1.). Ezért a hitélet belső szükségérzete és a vallásos igazságok átérzése nélkül nincs igazi vallásosság (Református Szemle, 1926. 15. sz. 14. 1.).

Mitrovicsnál a hit életformája és tartalma érdekesen mélyül s teljesen átfinomodik az evolúcióban megvalósuló tiszta humanitás megnyilatkozásai által. A valláserkölcsi élet magaslatán szerepelteti Mitrovics az evolúció életritmusát, melyben a kulminációs pont, a valláserkölcsi személyiség világa egyszersmind legteljesebben differenciált életforma és Isten országába való integráltság. E látszólagos (feloldását

láttuk!) paradoxon irányában nézve a hitélet kibontakozását, Mitrovics az istenfiúsági eszmény teljességét a protestáns keresztyénség valláserkölcsi életformájában látja teljesülhetőnek, vagyis az evolúció itt fejeződhetik be, itt érheti el csúcspontját. Ennek garanciáját abban látja, hogy a hit itt a legszemélyibb, legindividuálisabb, a valláserkölcsi személyiség itt a legintegráltabb s az istenfiúsági eszmény itt tökéletesen aktualizálódott Krisztusban. Ezek következtében Mitrovics az igazi vallásosságot óvja a történelmi dogmatizmus minden erőszakolásától. Gondolkodást nem lehet erőszakolni, érzést még kevésbé. Hangoztatja a személyes átélés, belső megbizonyosodás szükségességét, a cselekedetekkel szemben a hit prioritását (Református Szemle, 1926. 14. sz. 106. 1. 1926. 59. 1. 1926. 15. sz. 14., 15. 1.). Élő, a Krisztusban vetett hit, élő valóság, hogy Ő és nem más az isteni kijelentés eszköze és valósága. Minden más csak az Ő magyarázata lehet, melyet elfogadunk, vagy elvetünk, de minden esetben saját meggyőződésünk és életélményeink szerint. Ez az egy ..a lényeg szerinte: saját élményeink és a Krisztus találkozása. Ezt meg kell tisztítani minden erőszakolástól, ha ilyen érvényesülésének útjában áll, mert mint egy az írás, úgy egy a Krisztus is, hitünk alfája és ómegája. Őt nem láthatom más szemével, csak a magaméval. Hitünk egyedüli forrása Krisztus és az Írás (Református Szemle, 1926. 15. sz. 15. 1.), mert ami életünk irányát s személyiségünk értékét megadja e transcendentális életviszonyban, az első rendben az isteni ígének átértett igazsága (Református Szemle, 1926. 17. sz. 130. 1.). Ezek következményeképpen Mitrovics leszűri, hogy elsőrendű cél a vallásos élet elmélyítése, az egyéniség kidornborítása, Krisztusnak minden egyes egyénben külön-külön való mintegy feltámadása. Az egyház minden élő tagjának legfontosabb keresztyéni feladata egyénenkint segíteni elő felebarátaink lelkében ezt a feltámadást és újjászületést (Református Szemle, 1926. 20. sz. 154. 1.). Mitrovics ezek alapján igen jelentős következtetést von le úgy a nevelésre, mint a protestantizmus világtörténelmi helyzetére és szerepére nézve. A nevelés célja Istenországába való betagozás, mert Isten országa számára kell nevelnünk & ennek az egyéniség jegyében kell megvalósulnia. Az egyéniség kultuszából következik a protestantizmus világtörténelmi jelentőségének és szerepének megállapítása. Az egyetemesség magaslátától az individualizmushoz a nacionalitáson keresztül vezethet az út s a protestantizmus ezt az utat nyitotta meg s a hit által való megigazulás alapelveivel az individualizmus teljességét emelte ki. Amikor akaratának bölcs használatára nevelte a tömeget, ugyanakkor erejének bölcs mérsékletére és felhasználására az egyént (Református Szemle, 1926. 20. sz. 154. 1.). A protestantizmus jelentőségét emelte ki a humanizmussal szemben, melynek a keresztyénség szellemétől való elidegenedését veszélyesnek tartja s végzetesnek, hogy elvesz-

tette kapcsolatát a krisztusi hittel. Ugyanitt meghatározza a protestantizmus programját: az egyéniség, az emberiség szellemi és erkölcsi javait gyarapítani az egyéniség teremtő erejével (Református Szemle, 1925. 2. sz. 11. 1.). Ezt a kis kitérést indokolta, hogy a kérdést tisztábban láthassuk az összefüggések keretében a társadalmi, közösségi élet irányvonalai és a személyiség kialakulása szemszögéből. A közösségi élet irányvonalai felé leszűrt konzekvenciák a hit belső, személyi természetére, élmény jellegére és életformájára épülnek rá, úgy viszonylanak egymáshoz, mint a (fordított piramis csúcsa és alapja, mint a fagyökér és lombkorona. A személyiség felé pedig elég megjegyeznünk annyit, hogy az egyéni érzés tudata ébreszti föl Mitrovics szerint az egyéni felelősséget s teremti az erkölcsi öntudatot (Református Szemle, 1925. 3. sz. 17. 1.). Most térjünk vissza fejtegetésünk azon részéhez, hol a hit lényege magában rejtje az isteni ígének átérzett igazságát, aminek következménye a Krisztussal való életközösség és belső egység. Ez magában foglalja az utolsó kérdést, ami még megoldásra vár, amit tisztázni kell, másoldalról e kettő rámutat a kérdés csúcspontjára is, mert a tiszta humanitás az emberben potenciáliter benne szunnyadó ideál, a Krisztusban vetett hit alapján aktualizálódik, éri el teljességét és valóságát. Fogalmazzuk meg most így utolsó kérdésünket: minél fogva válik a hit formai és tartalmi tekintetben meghatározott lényege, mint élet a bennünk potenciáliter szunnyadó isteni ideálnak, vagy tiszta humanitásnak megvalósítójává, kitermelőjévé? Mik azok az erők, amik bennünk szunnyadnak, amiket a hit életre kelt, amiknél fogva az evolúció célját eléri a valláserkölcsei személyiségben, mint Istenországába integrálódott, istenfiúi méltósággal élő egyénben?

Mitrovicsnál ez természetesen a lélek hármas életsíkja irányában nyerhet megoldást s kimeríti a lelki egység törvényének megfelelően a valláserkölcsei jellem analízisét. Láttuk, hogy a valláserkölcsei jellem potenciálitást, készséget, arra valóságot jelent, a személyiség statikus meghatározottságának dinamikussá való átcsereződését. Főntebb már láttuk, hogy a hit megmenti lelkünket az összhangtalanságtól, nyugalmat ad és harmóniát teremt áthidaló jellegénél fogva. Láttuk azt is, hogy belső bizonyosságot és befejezettséget eredményez. Ezek a valláserkölcsei személyiség vitalitásának föltételei és meghatározói. Hiányzanak ezekhez a cselekvési síkba lendítő erők, az egyéniségben levő szellemerkölcsi értékeknek dinamikussá való átszíneződése. Mitrovicsnál idevonatkozóan aránylag kevés adat található. A kálvinista jellemre vonatkozólag mondja egyik helyen, hogy benne kell lennie a keresztyén alázatosságnak, a bizodalomnak és az egyéniség önerejében bízó tudatosságnak. Különös erőt ad hitének személyes, közvetlen kapcsolata Krisztussal és a Teremtővel. Ez nála

személyes meggyőződés és élmény eredménye. Személyes élménye annak megtapasztalása: milyen kicsiny ő az Egyetemessel izemben, mily porszem az emberiség nagy hőseinek egyéniségéhez viszonyítva. Emberi fejlődésének ezt az ideális irányát hite biztosítja (Református Szemle, 1926. 14. sz. 105.1.). Egy másik: a kozmikus együvértartozás felismerésével, az istenfiúság kötelezettségeinek és következményeinek elfogadásával fejlődik ki a jellem (A neveléstudomány alapvonalai, 38. 1.). Az egyetemességi elv belső átélése és érvényesítése éppen úgy hozzátartozik az emberi jellem teljességéhez, mint a személyiség legteljesebb kiélése. E kettő egyesítése emeli a jellemet erkölcsi színvonalra. Harmadik adat: egyén és faj fejlődése transcendens kapcsolatainak kultuszával lesz teljessé. A teljesség azonban még nem jelenti a fejlettség legmagasabb fokát. Azért a legmagasztosabb hitrendszerre, a keresztyéniségre épített érzés és gondolatvilágban mozgó vallásos neveléssel tetőződik be a nevelés feladata. Nem elégedhetik meg a szertartásos keresztyéniséggel. Célját csak akkor éri el, ha a legfelsőbb lényvel való kapcsolatát a lélek belső élményévé tudja elmélyíteni s az egyén érzelmi életében a szeretet emelkedik uralkodó erőre (A neveléstudomány alapvonalai, 64. 1.). Negyedik adat: legnagyobb az Istenember, aki a legmagasztosabb érzést, a szeretetet a legfenségesebb igazságok formájában közölte az emberiséggel (A neveléstudomány alapvonalai, 216. 1.). ötödik adat: egy mindenre kiterjedő nagy egyetemesség tagjának tudjuk és érezzük magunkat és ezt a fenségesnek megdöbbenéssel és felemeléssel járó érzése kíséri. Fölemelő ez az érzés azért, mert az Egyetemestnek mérhetetlenségébe és korlátlanságába kapcsol bele bennünket, de meg is döbbsent, mert érezzük egyéni létünk végességét és gyöngéjét (A neveléstudomány alapvonalai, 254. 1.).

Ezekben az adatokban egy dolog mindennél nyilvánvalóbb. Mitrovics a legerősebb érzelmi hajtóerőket állítja oda az akarat táplálóiul: a szeretetet, a megdöbbenést és a fölemeltség érzését. A vallás erkölcsi élet hitbeli mélységének e velejárói határozzák el az akaratot, illetve ezek eredményezik azt a lelki habitust, beállítottságot, amiből kiforjra magát a cselekvő belső élet. Ezért mondja ugyanazon a helyen, hol a hit prioritását hangoztatta a cselekedetekkel szemben, hogy ez a prioritás nem jelentheti a cselekedetek elmaradását (Református Szemle, 1926. 59. 1.), egy másik helyen pedig, hogy a személyiség aktivitása megkívánja a jellemünkben felhalmozott értékek érvényesítését (A neveléstudomány alapvonalai, 273. 1.). Mindezek megmutatják, hogy e vallás erkölcsi erőtenyezők alapján a vallás erkölcsi személyiség méltóságát élvező^v ember tekintete állandóan a legmagasabb életegység felé irányul s az ennek átfogásából folyó erőtenyezők alapján munkálja akarata a legmagasabb életközösség céljait. Ezek

lehetséges teszik, hogy egyéni érdekeit állandóan a magasabb szempontok bírálata alá vesse s a döntést így hozza meg. Akaratunk csak bennük ad a valláserkölcsei személyiség és istenfiúság eszményeinek megfelelő segítséget az ember magasabbrendű törekvéseinek szolgálatához (A neveléstudomány alapvonalai, 278. l.), mert a lelki egység következményeként a lélek harmonikus megnyilatkozása a cselekvés síkjában általuk lesz teljessé és jellemük alaplényegének hordozójává a tiszta humanitás irányában.

Ezzel a témával kapcsolatban láthattuk, hogy Mitrovicsnál a humanitás és religiosum egymással mily belső kapcsolatban áll. Mitrovics tulajdonképeni rendszere nem más, mint a kettő belső szintetikus egységének analízise a szellemiség hármasságának és szélesebb és szélesebb körű életszférái irányában. E kapcsolat mélyíti el Mitrovics evolúció elméletét. Nemcsak a fejlődés célját karakterizálja s ezzel kapcsolatban nemcsak a fejlődés irányvonalait határozza meg, hanem rámutat az emberi méltóságból származó kötelességekre is s meghatározza azt a legmagasabb életszférát, hol ezek teljesülhetnek és a humanitás lényegéből folyó értékek megteremtődhetnek. A humanitás legszélesebb körű, legegységesebb életformája, a vallás az az életszféra, amiben az ember Istennel való transcendentális életkapcsolatánál fogva úgy jelenhet meg, mint Istenországának tagja, s ahol a differenciáló és integráló erők ritmusában kiegyenlítődik, megoldódik az individualizmus és univerzalizmus paradoxona a valláserkölcsei személyiséggel és Istenországa valóságával. Láttuk, hogy Mitrovics rendszerét kik gondolatainak gyümölcsöztetésével építette föl és kikkel mutat rokonságot. Értékelésére elég annyit mondani, hogy e rendszerben egységbe olvad a modern világkép és az evangéliumi keresztyénség világképe. Következésképpen úgy szerepelhet, mint az evangéliumi keresztyénség olyan apológiája, ami kifejezésre juttatja az evangélium kultúra és társadalmi életformáló erejét. Megtalálható benne a fides és ratio autonóm elhatárolása, de egyben harmóniája is a személyiség és társadalmi organizáció kibontakoztatása kapcsán. E záradéknál nem mellőzhető el azonban az az ismételt megállapítás sem, hogy Mitrovics e rendszert nem egységesen, lépésről-lépésre építette ki, hanem tudományos munkásságának más-más természetű részletein át szövögette a lelkében élő világkép szálait. Annál feltűnőbb és annál értékesebb, hogy következetes maradt s mondanivalói óriási tömkelegéből kiolvasható az egységes világkép és egy zárt következetességű rendszer nagyvonalúsága. Ez megkövetelné, éppen értéke alapján, hogy Mitrovics rendsze-

rét az igaz és jó értékeinek irányában teljesebbé tegye, mert e teljesség eddig csak a szép irányában elért. Témánk kapcsán elgondolásaink és meglátásaink igazságát így egy megírandó nagyszabású etika volna hívatva méltóképpen reprezentálni és igazolni, amire Mitrovicsot tudományos fölkészültsége, átfogó ereje, spekulatív készsége, éleslátása és módszere képessé teszi. Különben is csak szélesbbitésről, részletesebbé tételről volna szó. Így válnék teljessé a tiszta humanitás bölcselete.

RÁCZ JENŐ FERENC DR.